

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1:94(477)«Ф.Шевченко»

Ф.П.ШЕВЧЕНКО

ПРО СУД ІСТОРІЇ (До 60-річчя заснування «Українського історичного журналу» та 50-ліття першої публікації статті Ф.Шевченка)

***

У статті першого головного редактора «Українського історичного журналу» Ф.Шевченка висунуто своєрідну візію про призначення та фах історика, пов'язану з реконцептуалізацією старої ідеї про «суд історії». Обстоюється теза про моральний і фаховий обов'язок історика дотримуватися у висвітленні її репрезентації минушини професійних канонів, зокрема об'єктивності, неупередженості та фактографічної достовірності. Висловлюється думка про імовірнісний і навіть парадоксальний характер історичного знання, котрі не обов'язково корелюються із «законами історичного розвитку», окресленими канонами «історичного матеріалізму».

Ключові слова: пізньопросвітницький раціоналізм, українська радянська історіографія, республіканський наратив, історична традиція, народ, новий «народницький» дискурс, суд історії, М.Грушевський, Ф.Шевченко.

Ідея суду історії належить до класичних концептів європейського проекту модерну. Її було виплекано в річищі природно-правового, раціоналістичного мислення. Приміром, знаменитий афоризм німецького поета Фрідріха фон Шиллера: «Історія і є всесвітній суд» (1784 р.)¹ був вислідом культурної доби Просвітництва. У широкому сенсі ця сентенція постала як перелицьована ідея вищого або Божого суду, котру модифікували в дусі пізньопросвітницького раціоналізму. Із легкої руки Г.В.Ф.Гегеля теза про те, що всесвітня історія є світовим судом міцно ввійшла до німецької класичної філософії, згодом – до європейської соціогуманітаристики. Недаремно Ф.В.Ніцше обстоював думку про призначення «критичної історії» віддавати минувшину до «суду історії»².

¹ Шиллер Ф. Отречение // *Его же. Собрание сочинений в 7 т.* – Т.1: Стихотворения. Драмы в прозе. – Москва, 1955. – С.148.

² Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // *Его же. Сочинения: В 2 т. / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К.А.Свасьяна.* – Т.1. – Москва, 1990. – С.178.

Відтоді цією ідеєю послуговувалося чимало інтелектуалів, у тому числі й українських істориків, хоч і в найрізноманітніших контекстах та вкладаючи відмінні смисли. Скажімо, П.Куліш спершу апелював до «суду історії» в пошуках більш життєвого «начала» чи «сили»³, а пізніше прагнув віднайти «історичну правду» на «суді культури»⁴. Морально-етичними й релігійними розумуваннями сповнені щоденникові нотатки М.Грушевського про «історичний суд» та обов'язок ученого, наприклад, його запис від 21 квітня 1891 р. (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.): «Думав тільки, що іноді судити не гріх – *судити з обов'язку, що історична праця є теж обов'язок для суду, що тра (треба – О.Я.) тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину*»⁵. У пізніших працях М.Грушевського віднаходимо розлогі розмірковування про традицію, культ предків та «суд історії» (хоч і в лапках!). Виглядає, що історик розглядав і тлумачив цю ідею в контексті морально-виховного призначення історії:

«З другого боку – вона (традиція – О.Я.) являється неустанною оцінкою, “судом історії”, про котрий так багато говорить, і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім инакше, ніж то собі уявляється – а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. “Історичний суд” таким чином має обопільний характер, так само як має його почуте обов'язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками»⁶.

Отож для М.Грушевського «суд історії» нерозривно пов'язаний з історичною традицією та її побутуванням, себто з тими сенсами, котрі вона продукує щодо минувшини, сучасності та майбуття.

Зауважимо, що будь-яке звернення до ідеї «суду історії», зокрема спокуса надати розумуванням історика правничого підтексту, хоч і в метафоричному сенсі, переміщує дослідника на поле взаємин між сучасністю та знаннями й уявленнями про неї. Загалом ідея «історичного суду» нав'язує конфлікт між відмінними уявленнями або образами минувшини, що, кінець-кінцем, продукує цілу низку питань. Як «виробляється» чи твориться історичне знання? Яким є нормативне знання, точніше уявлення про це знання у світлі відповідних соціокультурних

³ Куліш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т.1: От начала колонизации опустошённой татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – Санкт-Петербург, 1874. – С.3.

⁴ Куліш П.А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. – Л., 1882. – С.8.

⁵ Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до друку, передне слово, упор., ком. і післямова Л.Зашкільняка. – К., 1997. – С.108.

⁶ Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Його ж. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С.59–60.

вимог, у даному випадку – настанов радянського канону зразка 1960-х рр.? Яким має бути фаховий кодекс історика як учасника цього «судового процесу» та члена професійної корпорації?

Такі конотації безперечно нав'язують порівняння з низкою думок Ф.Шевченка, висловлених у статті «Про суд історії». Імовірно, що саме роздуми М.Грушевського підштовхнули цього українського інтелектуала радянської доби до спроби реконцептуалізації та представлення ідеї «суду історії» в межах республіканського наративу. Тим паче, що згадану розвідку Ф.Шевченка було видруковано в «Українському історичному журналі» (№2 за 1967 р.) за кілька місяців після того, як він опублікував іншу резонансну статтю, де намагався частково реабілітувати автора «Історії України-Руси» на полі української радянської історіографії⁷. Певна річ, осмислюючи постать і спадщину М.Грушевського революційної та післяреволюційної доби Ф.Шевченко навряд чи міг обійти його тодішню публіцистику, в якій репрезентовано цитований вище фрагмент про «історичний суд».

Попервах стаття Ф.Шевченка, подана до «Українського історичного журналу», мала назву «Суд історії». В особовому архіві історика збереглася первісна машинописна версія цієї розвідки⁸. Достеменно невідомо, що саме спонукало автора змінити заголовок цієї розвідки. Імовірно, він гадав, що порушив лише деякі аспекти масштабної проблематики. Та, можливо, мали місце й банальні резони, котрі зазвичай призводять до корекції більшості матеріалів, поданих до редакторського портфеля практично будь-якого наукового часопису. За редакційними відмітками, зробленими червоним олівцем на робочій версії машинопису, перший неправлений варіант тексту надійшов до «УІЖ» 21 грудня 1966 р.⁹

Стаття «Про суд історії» репрезентує Ф.Шевченка з нового боку як ученого, схильного до складних, динамічних і масштабних рефлексій, що нав'язують не тільки методологічні, а й аксіологічні настанови. Якщо взяти до уваги ще й умови та обставини специфічного, обмеженого, заангажованого численними ідеологічними догматами радянського культурного поля, зокрема його українського, точніше республіканського, сегмента часів запізнілої «відлиги», то стає очевидним досить незвичайне місце цього тексту, котре він посідав посеред тодішнього масиву публікацій.

Архітектоніка статті Ф.Шевченка побудована навколо з'ясування різноманітних аспектів і контекстів уживання поняття «суд історії», зокрема стосовно того змісту та смислів, які постають і переховуються у процесі такої циркуляції. Показово, що автор розпочинає свій текст із міркувань про те, який сенс продукує поняття «суд історії». Причому його означення доволі розмаїті – «певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі», «самий процес суспільного розвитку й висновки з нього», навіть метафоричне порівняння з «колесом історії». Остання теза у чомусь перегукується з відомою сентенцією М.Грушевського про «колесо еволюції».

⁷ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–30.

⁸ Шевченко Ф.П. Суд історії: Стаття та нотатки [машинопис і чорновий автограф; м. Київ, 21 грудня 1966 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.349. – Спр.166. – 23 арк.

⁹ Там само. – Арк.1.

Звісно, Ф.Шевченко демонструє опертя своїх міркувань на відповідні покликання «класиків», зокрема щодо «закономірного» розвитку людської історії та неблаганного крокування «прогресу» на її теренах. Утім його розумування продукують відмінні, а то й зовсім інші конотації. Зокрема він зазначає: *«Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно. Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу»*.

Із такої перспективи «суд історії» в потрактуванні Ф.Шевченка постає як позачасове мірило вартості. Більше того, той сенс, який продукують авторські зауваги, повною мірою узгоджується з думкою історика про роль судді («судових засідателів»), котру він відводить «народним масам», народу. Ця теза знову нав'яже порівняння з розумуваннями М.Грушевського, позаяк у його наративі саме народ/нація є не тільки провідним героєм, а в певному розумінні «вічною» категорією національної історії.

Вочевидь Ф.Шевченко керувався іншими мотивами й міркуваннями, ніж М.Грушевський, хоч у його тексті народ також розглядається та подається як «справжній творець» і «герой історії». Видається, що його статтю про суд історії варто сприймати у світлі нового «народницького» дискурсу, котрий був зорієнтований на розширення меж представлення історії України в республіканському наративі. На цьому ґрунті постає низка досить цікавих аналогій, які мимоволі спонукають до певних порівнянь пасажів Ф.Шевченка з думками М.Грушевського щодо народної традиції та її ролі на «суді історії», котрі продукують позачасовий сенс.

«Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого», – зауважував Ф.Шевченко. В іншому місці історик відзначав, що народ виступає не тільки як суддя, а й часто-густо як виконавець ухваленого вироку.

Проте Ф.Шевченко послуговувався ідеєю «суду історії» не тільки для ствердження та розбудови нового «народницького» дискурсу, а й розмірковував про фахове призначення історика у світлі його громадсько-політичних, культурних і дослідницьких практик. Отож у його викладі порушувалося питання про багатоманітність ролей історика у цьому «судовому процесі» – слідчий, обвинувач, оборонець та експерт.

Ці розмірковування Ф.Шевченка постають як своєрідна репрезентація квінтесенції його поглядів на професію та призначення історика у суспільстві. Ба більше, вони сприймаються як публічне проголошення свого кредо, адресоване до колеґ по історичному цеху. Передусім автор наголошував на безсторонності, об'єктивності історика як «слідчого». На перший погляд, ця заувага сприймається як апологія об'єктивізму в дослідницьких і громадсько-культурних практиках. Однак Ф.Шевченко не забуває і про інші ролі історика – обвинувача та оборонця. Функцію першого він убачав у з'ясуванні та поясненні причин, які породили ті чи інші явища. Згадував і про історика-оборонця, хоч не забував і про захисників, які керуються власними симпатіями/антипатіями, а то й банально відпрацьовують великі гонорари. У такому світлі призначення історика вже не зводиться до представлення доказів, а й вимагає їх висвітлення, тлумачення та пояснення широкому загалу.

Недаремно за візією автора участь історика як експерта у «судовому процесі» є звичайною та найпоширенішою роллю, котра допомагає з'ясувати істину. Ф.Шевченко висував цілу низку фахових вимог до «історика-експерта»: зберігати безсторонність, не впадати у примітивізм, точніше не обмежуватися звичайною фіксацією подій, намагатися не осучаснювати чи модернізувати минувшину, «не перевищувати повноваження», себто рахуватися з думками та підходами інших колеґ по цеху, але разом посідати становище самостійного й оригінального дослідника. Він навіть обстоював думку, що історикові *«потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі»*.

Проте роль «експерта» не безпечує історика від підсудності, себто від відповідальності перед «судом історії». *«Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається»*, – відзначав Ф.Шевченко.

У такому світлі численні ролі історика на науковій сцені пов'язані не тільки з певним фаховим призначенням, а і з його обов'язком перед «судом історії». Ця думка автора набуває значення самобутнього морально-етичного імперативу, котрий поширюється на всіх представників професійної корпорації. Якщо взяти до уваги стандартні настанови, які висувалися до радянських учених-гуманітаріїв (партійність, класовість, історизм), то ідея фахового обов'язку вченого, та ще й перед якимось вищим, надчасовим мірилом вартості, аніж вимоги та потреби поточної політичної чи ідеологічної кон'юнктури, продукувала конфлікт між різними шарами свідомості радянського інтелектуала.

Ф.Шевченко повсякчас акцентував увагу на складності й багатоманітності ролей історика, зокрема застерігав від ретушування, «стерилізації» минувшини. *«Роль істориків у ньому (суді історії – О.Я.) не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми»*, – підкреслював автор. Ця теза сприймається як критика ґвалтотної модернізації чи осучаснення минувшини, котра набула величезних масштабів із появою сумнозвісних «переяславських тез» 1954 р., канонізованих ЦК КПРС.

Зрештою Ф.Шевченко представляв ідею «суду історії» у всеохоплюючому сенсі, позаяк акцентував увагу на тотальній підсудності всіх дійових осіб – героїв, учасників і свідків певних подій, зокрема переможців та переможених. Такі міркування сприймаються як завуальовані закиди щодо тодішніх партійних можновладців, хоч звичайно не мають виразної адресної спрямованості.

В іншому місці історик зауважував, що *«суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього»*. Таким чином, автор постулював ідею суцільної рівності перед «судом історії», для якого немає ані привілейованих, ані дискримінованих, ані невідсудних.

На думку Ф.Шевченка, «суд історії» постає справді-таки як тотальне мірило вартості, котре однозначно вище за згадані вимоги класовості та партійності, позаяк ухвалює вердикти не тільки щодо певних осіб, а й визначає місце та значення всіх подій і явищ на теренах історії. «Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція», – стверджував історик.

Однак Ф.Шевченко обстоював думку, що своєрідним «кодексом суду історії» слугують «об'єктивні закони» розвитку. Ця заувага нібито узгоджувала проголошену ідею з канонічними положеннями «класиків». Утім автор відзначав, що *«кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох»*.

Таку релятивність «кодексу» автор відносив на карб формаційної теорії, позаяк кожна «суспільно-економічна формація» розвивається за «своїми законами». Проте історик уважав, що суд історії *«виходить не тільки з формально юридичних, але й з моральних етичних норм»*. У світлі такого трактування «норми кодексу», себто «законів», стають ще більш релятивними, позаяк їх дія корелюється не тільки специфікою доби та історичним досвідом, а й морально-етичними настановами.

Власне, Ф.Шевченко убачав призначення «суду історії» та істориків як фахових експертів у пошуку конкретної й об'єктивної істини. Не випадково він писав, що *«навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості»*. Таким чином, автор наголошував на ймовірнісному характері історичного знання, котре виходить із певного спектра можливостей для тієї чи іншої доби.

Згадаємо, приміром, міркування Ф.Шевченка про «парадокси» як відхилення/виключення з «закономірного» ланцюга подій. Не випадково він обстоював думку, що *«парадокси не стільки перешкоди, скільки сигнали про явища, ще мало, а точніше зовсім невивчені, нерозвинені (підкреслення Ф.Шевченка – О.Я.)*. Їх дослідження може привести до нових наукових відкриттів. Парадокси примушують історика пильніше придивлятися до явищ, подій, фактів»¹⁰.

Ці розумування Ф.Шевченка суперечили одному з ідеологічних догматів про вирішальну роль «об'єктивних законів» суспільного розвитку, котрі повсюдно вносили «залізну» необхідність спрямованого, «невпинного поступу» та «формаційного порядку» на історичні терени. Натомість автор не тільки тримався думки про їх релятивність, а й ще розмірковував про можливості застосування «законів» відповідно до специфіки певного історичного часу. Одна з кінцевих зауваг статті сприймається майже як закид на адресу фанатичних прибічників радянського канону: *«Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть»*.

Отож автор резюмував наведені думки закликом до читача – зважати на рішення й вирок «суду історії». Варто зазначити, що первісна версія цієї статті мала інше, майже символічне закінчення: *«Всі суцї – “Встаньте, суд історії йде”. Слухайте, зважайте на його рішення, вирок, бо стосується він не тільки минулого, але й вчить сучасників»*¹¹. Очевидно, така кінцівка продукувала більш гострі полемічні конотації, позаяк підсилювала враження щодо авторського представлення «суду історії» як вищого мірила цінності. У цьому випадку редакторська корекція, точніше вилучення даного пасажу, виглядає як уповні зрозуміла й умотивована.

Зрештою, історичне знання сприймалося Ф.Шевченком у вигляді низки можливостей та ймовірностей, які не обов'язково реалізуються на авансцені

¹⁰ Шевченко Ф.П. Парадокс. Лекція та робочі матеріали [чорновий автограф; вирізки з газет і журналів]. Додаток записка-запитання Шевченку Ф.П. (арк.97) // Там само. – Спр.580. – Арк.2.

¹¹ Шевченко Ф.П. Суд історії: Стаття та нотатки... – Арк.21.

минувшини. Видається, що історик намагався не доводити ці міркування до граничної межі, себто не транслював їх у відкритому вигляді до історичних студій, а прагнув прикрити відповідними «обрядовими» розумуваннями. Натомість він повсякчас складав відповідну данину «законам» історичного розвитку.

Та Ф.Шевченко постійно віднаходив «винятки», «відхилення», «парадокси» з таких «законів», які мали збагатити й урізноманітнити канонічну формаційну концептуалізацію. Він рішуче виступав супроти «стерилізації» й ретушування історії, зокрема прагнув донести всю складність, мозаїчність, суперечливість палітри минулого. Заразом був однозначним противником модернізації історії та виступав за її об'єктивне представлення від джерел і фактів, здобутих із «перших рук».

Показовими для ідеалу науковості Ф.Шевченка були його думки про професійний обов'язок історика, котрі нав'язують морально-етичне, а почасти навіть ригористичне потрактування. У широкому сенсі авторські думки про «суд історії» продукують своєрідний фаховий кодекс честі історика. Причому останній, хоч формально узгоджується з вимогами радянського канону, проте породжує інші смисли.

Звісно, самобутній ідеал науковості Ф.Шевченка не варто виносити поза межі радянського історієписання. Тим більше, що він однозначно й щиро вважав себе радянським ученим, хоч і прагнув поліпшити та розсунути межі «паралельного» нарративу. Загалом цей ідеал науковості відображав складне і дражливе становище українського історика, котрий прагнув конструювати більш-менш розмаїту республіканську історію, проте водночас хотів уникнути відвертої конфронтації з радянським каноном, намагався представити об'єктивну, «нестерилізовану» минувшину, і заразом – зберегти ідеологічну коректність, дотримувався формаційної та класової репрезентації, але бажав будь-що урізноманітнити, збагатити її за рахунок масштабного фактографічного представлення соціального світу.

Публікація Ф.Шевченка про «суд історії» спричинила складні й різноманітні оцінки та реакції. Деякі з них занотував сам автор статті на кількох невеликих аркушах, долучених до робочого машинописного варіанту: «Одержував і одержую багато схвальних відгуків. *Правда вже в перші дні після виходу журналу із статтею один наш співроб[ітник] заявив: “Прочитав статтю. Але в ній можна прочитати і те, чого в ній й немає”*»¹². Цей коментар одного з колеґ-істориків був доволі показовим, оскільки нюансував складнощі тогочасної рецепції, коли читач повсякчас прагнув віднайти в тексті інший, прихований, сенс.

Схвально, хоч і з певними застереженнями, про цю статтю відгукнувся М.Рубач. «*М.А.Рубач* (підкреслення Ф.Шевченка – *О.Я.*). Прочитав з інтересом. Цікаво, гостро, хоч і є окремі місця, з приводу яких можна і потрібно поговорити. Я сам читаю лекції в ІПК (інститут підвищення кваліфікації – *О.Я.*) про досвід історії і багато ваших думок співпадають з моїми. Є ряд питань, які вимагають дальшої розробки і уточнення»¹³.

О.Апанович із перспективи багатьох років оцінювала цю статтю як історіософське есе, в якому автор «*по суті приховано засуджує те, що діялося тоді в українській історичній науці*, а також подає критерії негативної або позитивної

¹² Шевченко Ф.П. Суд історії: Стаття та нотатки... – Арк.22.

¹³ Там само.

оцінки історичних діячів»¹⁴. Про значний резонанс цієї розвідки Ф.Шевченка згадував Я.Дзира¹⁵, а Ю.Сливка зараховував її до знакових публікацій тієї доби¹⁶.

Утім роздуми Ф.Шевченка про «суд історії» не залишилися поза увагою ані його опонентів, ані дописувачів поза межами «залізної завіси»¹⁷, ані партійного керівництва. Не випадково про цю публікацію «згадали» 1972 р. в розпал кампанії, спрямованої на усунення Ф.Шевченка з керівних посад, що мало кінцевою метою унеможливити його балотування на дійсного члена АН УРСР. «В працях т. Шевченка мають місце ряд спірних, недостатньо аргументованих положень та висновків. Деяким друкованим виступам, мається на увазі, зокрема, стаття в Українському історичному журналі «Про суд історії» (№2 за 1967 рік) не вистачає класової, партійної спрямованості, наступального характеру», – зазначалося в доповідній записці партійного функціонера І.Грушецького¹⁸.

Стаття «Про суд історії» неодноразово фігурувала як своєрідний компрометуючий «доказ» під час важкого і драматичного періоду біографії Ф.Шевченка. Ця розвідка декілька разів згадувалася в його щоденникових записах, зокрема коли вченому запропонували, точніше наполегливо порекомендували зняти свою кандидатуру на обрання дійсним членом АН УРСР¹⁹, намагалися на редколегії «Українського історичного журналу» засудити його публікації²⁰, а також піддавали нещадній обструкції у середині 1970-х рр.²¹ Такі закиди промовисто свідчать про те, якими болісними, травматичними були спроби більш-менш широкої, хоч і поміркованої інтерпретації ідеологічних догматів за радянської доби.

***

Стаття Ф.Шевченка друкується за першою публікацією 1967 р.²² До розвідки долучено зауваги історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання Ф.Шевченка позначено астериском (*).

**Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹⁴ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.64.

¹⁵ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // Там само. – С.153.

¹⁶ Сливка Ю. Ф.П.Шевченко у моїх споминах // Там само. – С.233.

¹⁷ Див., напр.: Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // Сучасність. – 1984. – №9. – С.68.

¹⁸ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І.С.Грушецького Першому секретарю ЦК КП України В.В.Щербицькому про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.445.

¹⁹ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. – С.596.

²⁰ Там само. – С.633.

²¹ Там само. – С.638–639.

²² Шевченко Ф.П. Про суд історії // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.45–54. Передруки: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1: Джерела. – С.696–707; Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Гол. редкол. В.Смолій; упор. і ком. С.Батуріна, С.Блашук, І.Корчемна, О.Ясь. – К., 2014. – С.579–589.

***

Існує багато літератури, в якій з різних точок зору висвітлюється питання про значення історії в розвитку суспільства. Немає можливості зупинитися в даній статті на цьому питанні. Зазначимо лише, що без коріння нічого не росте й не розвивається. Незаперечним є й те, що кожне нове суспільне явище завжди своїм корінням виходить з минулого, зумовлене ним. Не можна зрозуміти та осмислити сучасності, а отже, й визначити перспектив на майбутнє, коли не будуть враховані причини, що викликали до життя ті чи інші явища й події. Все, що досягнуто на сьогоднішній день, є результатом діяльності багатьох поколінь. Існує тісний зв'язок сучасності з минулими етапами розвитку суспільства. Лише спираючись на цю основу, можна передбачати й майбутнє.

До історії ніхто не байдужий. Адже нема людей, які б не цікавились минулим, не зважали на сучасність і не думали про майбутнє, роблячи це свідомо або стихійно. Нема такої здравомислячої людини або колективу, що, взявшись за якусь справу, не враховували б досвіду минулого в будь-якій галузі людського життя й діяльності. Без цього суспільство не розвивалося б, не рухалось би вперед.

Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує закони розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильне завдання обійти ці закони, замість того, щоб розумно використати їх в інтересах людства. Колесо історії зупинити не можна. Однак бувають дії та події, які можуть тимчасово затримати її хід. Можуть також з'явитися різні спроби повернути його назад. Але це завжди кінчається сумно для того, хто це пробує робити. Історія своєю ходою ставить усе на належне місце, виносить усьому свій об'єктивний вирок.

В.І.Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно^{1*}. Це одне із свідчень того, що світ не складається з готових і закінчених предметів і явищ. Вони перебувають у постійному русі та зміні. Суспільний розвиток відбувається в суперечностях. Вони існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. Наявність суперечностей є одним із законів розвитку суспільства. В ньому весь час відбувається боротьба між новим і старим, передовим і відсталим, що проймає всю історію. Розв'язання тих чи інших суперечностей відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають²³.

Часто можна зустріти вирази: «суд історії», «вирок історії», «урок історії» тощо. В кожному окремому випадку необхідно придивитися до того, який зміст у них вкладається, та до причин їх вживання. Деякі з цих понять мають певне смислове навантаження. На це слід зважати історикам.

Як говорив Ф.Енгельс, дефініції (визначення) «мають з наукового погляду незначну цінність. Щоб дістати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам довелося б простежити всі форми його прояву, від найнижчої до найвищої.

^{1*} Див.: Ленін В.І. Твори. – Т.13. – С.8.

²³ Докл. див.: Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про історіографію (завдання, тематику, критику, протиріччя, масштабність, дискусію, полемічність, розробку теоретичних питань) [чорновий автограф; 1960-ті – поч. 1970-х років] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.791. – 138 арк.

Проте для щоденного вжитку такі дефініції дуже зручні, а іноді без них важко обійтися; пошкодити ж вони не можуть, поки ми не забуваємо про їхні неминучі хиби»^{2*}. Це стосується і таких понять, як «суд історії», «вирок історії», «урок історії». Вони відображають певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі.

Суд історії – це самий процес суспільного розвитку й висновки з нього. Це не тільки суд часу, а й утвердження закономірностей розвитку суспільства, об'єктивне підсумування історичного досвіду. Кожний справжній підсумок передбачає відповідні висновки з минулого, врахування корисного й шкідливого в ньому, а також з'ясування причин їх появи. До цього історичного досвіду ніхто не повинен бути байдужим. Не можна просто відмахнутися від минулого, не оцінивши в ньому позитивного й негативного. Без цього неможливо рухатися вперед.

Хоч історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію²⁴. І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Комуністична партія вчить, що тільки глибоке знання складних процесів дійсності, вміння бачити життя в усій його складності, таким, яким воно є, тверезо враховувати плюси й мінуси кожного явища дасть можливість уникнути таких вад, як суб'єктивізм, прожектерство, скороспілі, поспішні, відірвані від життя висновки й рішення, ігнорування практичного досвіду мас. За всі ці помилки немилосердно судить історія. Справжня людина не може керуватися правилом «після мене хоч потоп», бо те, що роблять сучасники – добре й погане, – все залишається людям, наступним поколінням. Отже, суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих.

Як уже згадувалося, історія йде своїм шляхом, незважаючи на те, що були неодноразові спроби повернути її хід назад. Досвід давноминулих і недавніх часів показав, що ігнорування її закономірностей завжди кінчалось трагічно для тих, хто намагався це зробити. «Історія – матінка сувора і в справі помсти нічим не обмежується», – говорив В.І.Ленін^{3*}. Вона рішуче відкидала з свого шляху, стирала на порох, викидала на свій смітник усе, що стояло на її шляху. Ніколи не любила історія й тих, що пленталися за нею в хвості. Вона вимагала, щоб з нею йшли в ногу і цим самим допомагали її рухові вперед, розуміли його напрям. Це виявилось під силу прогресивним класам і революційним партіям, що можна добре бачити на прикладі діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Тих же, хто не був на це здатний, історія пустила в непам'ять.

Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він не мав би ніякого значення, коли б його рішення й вирок не мали публічного характеру, а були закритими.

^{2*} Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т.20. – К., 1965. – С.79.

²⁴ Див.: Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. – К., 1965. – 47 с.

^{3*} Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. – Т.1. – Москва, 1956. – С.187.

В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих часів, так й тих, що безпосередньо примикають до сучасності. Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно.

Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу. Щоправда, М.Горький висловлював жаль з приводу того, що він часто запізнювався. Але при цьому додавав: «Запізнюється, але завжди приходить суд народу, суд історії... Безсторонній і недоступний дзенькоту золота...»^{4*}.

Суд історії – це не суд одиниць, навіть у разі, коли вони геніальні. Це суд, якщо можна так висловитися, колегіальний. З наведеного висловлювання М.Горького видно, що він ототожнює суд історії з судом народу. І це відповідає дійсності. Народ є творцем історії, його дії підлягають закономірностям розвитку суспільства. Роль народу в суді історії дуже важлива. Народні маси можна прирівняти в цьому суді до засідателів, тобто до його безпосередніх учасників. Вони мають величезні повноваження й авторитет, бо їх досвід – це досвід історії.

Народ є справжнім творцем і героєм історії. Як творець матеріальних і духовних цінностей, він є тією силою, яка практично здійснює всі докорінні зміни в суспільстві. Народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальний фон», що тільки волею «історичних осіб» приводиться в рух, як про це твердять ідеологи експлуататорських класів. Він – суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій^{5*}. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності розвитку суспільства.

Основу народу завжди становлять трудящі маси. Мова йде про тих, кого Ф.Енгельс називав величезною виробляючою народною масою^{5*}. В класовому суспільстві не панівна експлуататорська верхівка, а десятки мільйонів трудящих «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»^{6*}. Інтереси експлуататорської верхівки протилежні народним. Народ – це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства²⁶.

Через дії народних мас знаходять свій вияв закономірності історії. Тільки народ може вірно судити про історичні події та діячів, бо він не тільки свідок, але й активний творець історії. Народні маси завжди були носіями здорових суспільних тенденцій, оптимізму, боролися проти всякого зла, не втрачали віру в прогрес. Відомий український історик О.Я.Єфименко писала, що «народ сам і тільки він один зможе вирішити, що буде жити,

^{4*} Шкапа И. Семь лет с Горьким. Воспоминания. – Москва, 1964. – С.101.

²⁵ Докл. див.: Шевченко Ф.П. Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – Т.9. – К., 1957. – С.3–26; Його ж. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. – Вип.2. – К., 1973. – С.44–55.

^{5*} Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані твори в двох томах. – К., 1955. – Т.11. – С.90.

^{6*} Ленін В.І. Твори. – Т.10. – С.30.

²⁶ Це означення перегукється з тезою Ф.Шевченка про спілку «прогресивних станів, яку він обстоював у гострій полеміці навколо його монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (Київ, 1959 р.) (див.: Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машиннопис] // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп.1. – Спр.968. – Арк.23).

а що вже назавжди і безповоротно поховано в безкраїх напластуваннях минулого»^{7*}.

Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого.

В історії бували випадки, коли на деякий час вдавалося обдурити народ, похитнути його волю, звести з вірного шляху. Але тривало таке недовго. Всі, хто намагався це зробити, як показує досвід, суворо були засуджені судом історії.

Ще й досі дуже часті випадки, коли явні й приховані вороги прогресу, різні авантюристи й славолюбці намагаються виступати від імені народних мас. Вони заявляють, ніби діють в інтересах народу, приписують йому свої дрібні, корисливі інтереси й реакційні погляди. Іноді це може продовжуватися чимало часу, але цьому обов'язково приходить кінець. Такі люді знаходять у народі різке засудження.

Народ – активний учасник суду історії – бере участь у розборі всіх справ, які він розглядає. Народ не тільки є суддею, але часто виступає і в ролі виконавця вироку цього суду.

У кожному суді, крім суддів, у вирішенні справи беруть участь також обвинувачі, оборонці, експерти. Тут є й службовці, що виконують різні його доручення, а також слідчий, роль якого в підготовці справ для розгляду дуже відповідальна. В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання – допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб в'яснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з «добрих» намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії. І коли порушуються ці принципи, то з його вини суд історії може затягнутися, винесення ним рішення ускладнюється.

Слідчий не виступає в суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясовує суть цих питань. При цьому він не може обійти жодної обставини, жодного факту. Чим більше історик кваліфікований, допитливий, ініціативний, чесний, тим швидше відбувається вирішення справи судом історії.

Про роль обвинувача в суді історії можна багато говорити. Скажемо тільки, що обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося. Не тільки шукати винуватця, а з'ясувати причини, які його породили, – основне завдання історика-обвинувача в суді історії. Може, як ніхто інший з тих, що виступають у цьому суді, обвинувач має пам'ятати про історичний підхід до з'ясування справи. Він не може обмежитися фіксацією провини винуватця, а повинен дошукуватися істини, зважати на причини й наслідки цієї провини.

^{7*} Єфименко А. Южная Русь. – Т. II. – Петербург, 1905. – С. 267.

В суді історії можуть виступати й оборонці. Завдання історика-оборонця – не тільки виправдати когось або щось, а допомогти внести ясність у справу. Але оборонці часто представляють зацікавлену сторону. Дуже погано, коли вони надто стараються відробити свій «гонорар». Немає нічого гіршого, коли в суді історії виступають безпринципні оборонці, які керуються не законами, а особистими симпатіями й антипатіями. Часто вони заплутують справу так, що судові історії довго доводиться її з'ясувати й не раз до неї повертатися. Такі оборонці не допомагають справедливому вирішенню справи, хоч і витрачають, як правило, багато паперу. Виступи оборонців мають певний вплив на сучасників, бо суд історії, як зазначалося вище, відбувається відкрито, публічно.

Але найчастіше в цьому суді історики виступають у ролі експертів. Для розгляду справ судом історії дуже важливою є сукупність різних фактів і доказів. Факти бувають складні. Вони потребують всебічної перевірки, апробації, тобто експертизи, яка вимагає глибокого знання подій та їх взаємозв'язку. Експерт мусить бути об'єктивним і обґрунтовувати свої висновки глибоко й переконливо. Він не повинен перевищувати свої повноваження й має рахуватися з думкою й досягненнями інших істориків, що беруть участь у з'ясуванні суті справи в суді історії. Дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апробації й критичного аналізу. Бували непоодинокі випадки, коли висновки історика-експерта були непереконливими для суду історії, а іноді й сумнівними та невірними. В таких випадках суд історії їх відкидав.

Історик як слуга історії, в якій би ролі він не виступав, перебуває в досить складному становищі. Він готує для суду історії матеріали про події й факти, в яких часто не брав участі й сучасником яких не був. Перед ним стоїть завдання розкрити суть справи. Коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Щоб уникнути цього недоліку, він має досконало знати не тільки факти, але, що дуже важливо, вміти їх узагальнити й зробити правильні, наукові висновки. Він повинен бачити смисл, закономірності подій і явищ, а не обмежуватися їх фіксацією. Коли історик не знає законів розвитку суспільства, він може допустити грубі помилки й порушення їх. Це вже свідчення його безграмотності. Тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історичу можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок²⁷.

Тільки суд історії виносить вирок подіям і людям, а історик лише готує матеріали для нього. При цьому він має бути об'єктивним, але не категоричним. Історик є людина свого часу, представляє певні суспільні кола, але в суді історії він не повинен осучаснювати минуле.

Історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ. Він має піднімати те, що відіграє важливу роль для з'ясування суті справи, але було забуте або

²⁷ Докл. див.: Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті – поч. 1970-х років] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.777. – 79 арк.

штучно відкинута. Необхідно відкривати нові аспекти й сторони в подіях і явищах, бо від цього значною мірою залежить своєчасне рішення суду історії.

Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії. Він багато чого не зрозуміє, не розкриє і не оцінить, коли обмежиться зображенням зовнішніх ознак подій і явищ, описуватиме те, що лежить на поверхні. Вчасне рішення суду історії залежить від кваліфікації тих, котрі готують для нього матеріали.

У пошуках істини історик завжди зазнає багато труднощів, зустрічається з серйозними ускладненнями, але він повинен їх долати. Крім знань, терплячості, наполегливості, принципіальності, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді в очі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях, а не обивателем і чийсь прикажчиком, який діє за принципом «чого zvolите». Наука завжди на боці того, хто її безкорисливо і по-справжньому любить.

Історик має бути правдивим, бо навіть «маленька» неправда, а ще гірше фальш, що трапляється між правдою, тягне за собою інші огріхи, в цілому ставить під сумнів його твердження перед судом історії. Це не допомагає судові об'єктивно розібратися в справі, а шкодить його діяльності. Навіть благородна мета не може виправдати негідних або нечесних засобів для її досягнення. Історик ніколи не може забувати, що він готує для суду історії матеріали, від якості яких залежить своєчасне його рішення.

Суд історії діє не тільки щодо тих, які творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію фактів. Про це завжди повинні пам'ятати історики.

Бувають люди (а вони є і серед істориків), котрі вважають, що історія може дати роботу й притулок для всіх, хто побажає зв'язати з нею свою долю. Цим іноді користуються різні пройдисвіти, нахлібники, які не приносять ніякої користі, а часто своїм галасом і своєю бездіяльністю заважають не тільки розвиткові науки, але й судові історії. Хай такі «діячі від історії», які часто дуже високої думки про себе, не сподіваються, що цей суд пробачить їм дармоїдство й тупість. Як правило, вони стають посміховиськом в історії.

Коло питань, що його розглядає суд історії, дуже широке. З часом воно не звужується, а розширюється, бо життя суспільства стає дедалі багатшим і різноманітнішим. Суд історії розглядає справи не тільки явні, а й ті, що вважалися таємними й навечно захованими. Завдяки йому нема нічого таємного, що б не стало явним. Суд історії судить не взагалі, а конкретні події й діячів, розкриваючи їх псевдоніми. Тут усе виступає під своїм ім'ям і відповідною назвою. І все, що відбувалося, – чи таке, що ним пишаються, чи таке, чого слід соромитися, добре чи погане – все судить історія. Її суд має на меті все поставити на своє відповідне місце, всьому дати заслужену об'єктивну оцінку.

Він засуджує або виправдує тих, що давно померли, судить діла тих, які ще живуть, хоч вони не завжди звертають на це увагу, іноді вступають у конфлікт з судом історії. І, як це завжди бувало, програють справу. Деякі з них роблять вигляд незаслужено ображених долею, інші готові каятися із запізненням, у той же час всіляко силкуючись виправдатися або фальсифікувати вирок суду.

Історія засуджує й тих діячів, котрі намагалися пристосуватися до обставин, не тільки грішачи проти свого сумління, але й ціною зради інтересів народних мас, нації. Водночас суд історії високо оцінює тих політичних діячів і партії, які шукали виходу із скрутного, тяжкого становища. Їх виправдовують навіть у тому разі, коли вони зазнавали поразки. Однак історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузько групові інтереси. Вона карає також за «гріхи», зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою, їх завжди різко засуджували за зловживання нею. Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено. Взагалі суд історії, як і кожний інший справедливий суд, розглядає діла людей, а не їх помисли й слова.

До суду історії звертаються не тільки невдахи й ображені. З різних причин апелюють до нього й ті, що мали у своїй діяльності успіхи. Він судить не тільки переможених, але й переможців. Справа в тому, що не може пройти непоміченою мета, з якою велася боротьба за перемогу, а також те, якою ціною її здобуто, які наслідки вона дала, що одержали в результаті цього народні маси. Вже не раз перемога оцінювалась судом історії дуже суворо. Однак нерідко він і виправдовував, іноді через довгий час, переможених. Згадаймо хоч би численні селянські повстання періоду феодалізму, придушені революційні виступи більш пізнього часу тощо.

Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких «славних», «історичних» дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства. Після цього ніхто, наприклад, не може заперечити епохального значення для всієї історії людства Великої Жовтневої соціалістичної революції. Рішення суду історії щодо визначних дат мають важливе значення для дальшого розвитку суспільства по шляху прогресу²⁸.

Виникає питання, а чи не може суд історії пом'якшити свої вирокі і в яких випадках це може статися. В ньому можуть бути прийняті часткові ухвали. Це не вирок, а запобігання, щоб не сталося в майбутньому більш складного й тяжкого. В деяких випадках (що не характерні для подій певної епохи), коли є переконання, що подібне більше не повториться, суд історії теж може бути не дуже суворим.

Кожний суд у своїй діяльності спирається на якийсь писаний чи неписаний кодекс. Чи є щось подібне в суді історії? На це питання можна відповісти позитивно. У своїй діяльності він керується об'єктивними законами розвитку суспільства. Відомо, що ці закони відкриті марксизмом-ленінізмом. Відмінити

²⁸ Див.: *Шевченко Ф.П.* Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 березня 1970 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.173. – 5 арк.

їх не можна, але глибше пізнати їх суть, навчитися краще їх використовувати – це завдання, яке стоїть перед суспільством. Усі спроби обійти, ігнорувати ці об'єктивні закони, всяке суб'єктивне, волюнтаристське їх трактування закінчувалось сумно для тих, які намагалися це робити.

Кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох. Адже відомо, що кожна суспільна формація розвивається за своїми законами. Це, безумовно, враховується при розгляді різних подій минулого й зокрема тоді, коли справу розглядає і виносить свій вирок суд історії.

З давніх-давен людство, спираючись на життєвий досвід, навіть не знаючи законів розвитку суспільства, намагалось якоюсь мірою сформулювати певні правові норми, що знаходило свій вияв у звичаях, традиціях, законодавчих актах. Суд історії ними не користується, хоч на них зважає, бере їх до уваги при винесенні своїх ухвал і вироків. Проте не раз він відміняв вирок, що виносились на основі згаданих норм.

Перед законами суду історії всі рівні. Тут нема привілейованих, нема й дискримінованих. Слід зазначити, що це суд, де логіка законів збігається з історичними подіями. При розгляді справи він виходить не тільки з формально-юридичних, але й з морально-етичних норм.

Від суду історії нічого не сховаєш, коли він починає займатися тією чи іншою справою. В різний час були спроби зробити цей суд закритим, але кінець-кінцем він все одно ставав відкритим.

Може виникнути питання, коли й які справи потрапляють до суду історії. Це відбувається в зв'язку з розвитком історичного процесу, з виникненням необхідності підвести підсумки зробленого, оглянутися на пройдений шлях, визначити те, що сприяло й що заважало розвиткові суспільства. Справи, які розглядаються в суді історії, завжди актуальні. Серед них є справи давно-минулих днів, а є й такі (вони, як правило, становлять більшість), що безпосередньо зв'язані з сучасністю. Іноді далеке, давнє стає сучасним і вимагає негайного розв'язання. А буває, що вирішення справ, близьких до сучасності, затягується у суді історії на довгий час, а то й їх розгляд зовсім відкладається, щоб згодом знову до них повернутися.

Здавалося б, що по свіжих слідах, які залишають після себе події й люди, легше про них судити. Та з'ясується, що це не завжди так. Після себе залишають сліди й такі «діячі», з якими суду історії важко відразу справитися. До цієї зустрічі йому слід відповідно підготуватися. В історії бувають справи й події «високовольтної напруги», за які суд береться після відповідної підготовки. Чим важливіші події й значніші діячі, тим більше вони іноді подібні до гори, від якої слід далі відійти, щоб краще її розглянути. Суд історії розбирає реальні справи, які вже відбулися. Його рішення має бути авторитетним і переконливим, а для цього необхідний час. Від істориків дуже багато залежить, коли і як підготувати справу для суду історії. Часто їх «дипломатична» мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, затягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає. Правда, на дії історика впливають суспільні умови, в яких він живе й працює. І чим ці умови демократичніші, тим більшою є можливість для ширшої діяльності істориків.

Істина проста, коли її пізнано. Але мало хто задумується над тим, який складний до цього шлях. Істину встановлює суд історії, і йому доводиться зустрічатися з багатьма складними обставинами. Цим пояснюється те, що суд історії іноді, як говорив М. Горький, «запізнюється». Це «запізнення» відносно. Головне – не тільки знати про рішення суду, але відповідно реагувати на нього. Саме останнє нерідко відбувається із запізненням, і тоді пробують звалити провину за це на суд історії.

В основу вирішення справи завжди має бути покладено об'єктивну істину, факти, а не суб'єктивні домисли, бажання й прагнення. Суд історії не може будувати своїх висновків на основі логічних міркувань за принципом «що було б, якби було те або інше», хоч такі міркування можна зустріти в історичній літературі. Вони не допомагають судові історії в розв'язанні різних проблем й у висвітленні конкретних історичних подій. Суд історії якнайменше звертає увагу на те, чому чогось не сталося або не відбулося. Його цікавить те, чому саме і як сталося те чи інше. В усіх випадках мова йде про реальні події, факти й про конкретних людей. В історії реальну вагу має не те, що б могло статися, а те, що сталося. В ній усе взаємообумовлено, і саме це розкриває її суд.

Відомо, що твердження й висновки про історичне минуле тоді варті уваги, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Факти іноді можуть самі за себе промовляти, але доводиться встановлювати й вірогідність багатьох з них. Є різні факти – важливі та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від історичного процесу, а пов'язані з іншими явищами. «Факти, – писав В.І.Ленін, – коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки “уперта”, але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»^{8*}. Суд історії сміливо розкриває об'єктивну закономірність подій, їх послідовність та зв'язок між ними, відтінює найважливіші з них, розкриває матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглядає їх у сукупності й суперечностях, їх вплив на дальший хід подій.

Суду історії не можуть допомогти такі праці істориків, які побудовані шляхом спеціально підібраних фактів, коли автори в передмовах відверто заявляють, що «поставили перед собою завдання показати (довести)...» і т. п. Мало дають для суду історії праці, в яких наводяться тільки факти без узагальнень і відповідних висновків. Це повинен зробити історик, бо інакше не можуть розглядатися справи в суді історії. Роль істориків у ньому не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми.

Історичний процес складний. У ньому, крім закономірностей, мають місце також збіг обставин, випадковість тощо. І це враховує суд історії. Він не судить за аналогією, а розбирає окремо кожну справу, аналізує її суть. Процес розвитку суспільства настільки багатогранний, що не може не бути винятків з об'єктивних закономірностей. Те, що залишилося «поза законом»,

^{8*} Ленін В.І. Твори. – Т.23. – С.252.

суд історії не обходить, а теж розбирає. Мова йде про «парадокси» – явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх суті, а не підгананням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей.

Суд історії розглядає минуле конкретно-історично. В ньому цілком панує історичний підхід при розгляді справ, зважуються конкретні умови, в яких відбувалися ті чи інші події, виступали історичні діячі. При цьому враховується все, починаючи з соціальних мотивів і кінчаючи морально-етичними й психологічними моментами. Як виявляється, важче за все в історії оцінювати діячів, бо, як правило, в їх особі переплітаються багато мотивів і моментів. Суд історії довів, що спрощений підхід до життя, до подій, окремих людей, відсутність історизму, невміння масштабно висвітлювати явища не має нічого спільного з наукою, з об'єктивною дійсністю. І в цьому часто винні історики.

Суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього. Традиції минулого завжди тяжіють над сучасниками. З цього боку теж може бути спроба вплинути на хід та вирок суду історії. Дехто вважає, що про мертвих треба або мовчати, або говорити добре. А насправді, як писав В.І.Ленін, «потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»^{9*}. Правильність цього зауваження переконливо довів досвід історії. Про В.І.Леніна зокрема говорять, що завдяки своїм ідеям й ділам він живіший від усіх живих.

Сучасники теж часто роблять спроби вплинути на суд історії, прагнучи, щоб він виніс бажаний їм вирок. Найчастіше таке втручання затягує остаточне вирішення справи, вносить багато плутанини в нього. Деякі діячі так «старанно» це робили, що перегинали палку й потрапляли під невблаганний суд історії. Він однаково скаже своє слово й не на основі того, що про себе думали різні діячі, хоч і це буде взято до уваги. Суд історії кінець-кінцем не піддається голосу пристрастей, бо інакше він був би необ'єктивним й упередженим.

Історія знає непоодинокі випадки, коли ті чи інші діячі намагалися вберегти себе від суду історії. Не раз бували також спроби обдурити історію, але все це закінчувалося завжди невдало для тих, хто силкувався це робити. Особливо це відбувається тоді, коли слова й заяви деяких діячів розходяться з їх ділами. Суд історії вже не раз переконливо доводив, що брехня, облудність, якими б вони не були підлими, злісними, хоч і прикритими словесним лахміттям порядності, обов'язково зникають під гарячим подихом правди.

Під час суду історії виступають також свідки й у ролі їх різні обставини. Переважно, це спогади, міркування сучасників та учасників подій у вигляді письмових джерел, речових доказів і т. п. Кожний свідок має свою точку зору, свій погляд на справу. Суд історії має в цьому розібратися, зважити на це. У нього нема підстав довіряти якомусь свідкові більше, ніж іншим. Термін «авторитетний свідок» не зовсім підходить для цього суду. Історики «допитують» свідків ще перед тим, як готують справу для розгляду. Під час її вирішення свідка піддають перехресному допитові з участю суддів, обвинувачів, оборонців, експертів. Усе це

^{9*} Ленін В.І. Твори. – Т.16. – С.280.

робиться в інтересах встановлення істини. Може статися, що в результаті розгляду справи свідок теж опиняється на лаві підсудних за брехливі свідчення.

Тільки в результаті всебічного вивчення справи можна прискорити встановлення істини судом історії.

Дії й вирок суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історія наука неточна, остільки й вирок її суду – річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості.

Суд історії не поспішає з остаточними, категоричними висновками та рішеннями з метою когось чи щось засудити, покарати або безмірно захвалити. Він насамперед має на меті з'ясувати суть справи, дати їй свою належну оцінку.

Вирок суду історії має велике суспільно-політичне й громадсько-виховне значення. Саме тому, що цей вирок виносить відкрито, він має стати відомим найширшим масам, усім творцям історії. Та він лише тоді досягає своєї мети, коли його вірно зрозуміють. У справі доведення вироку суду історії до широких мас, розкриття його значення велика роль належить історикам. Можуть сказати, ніби в історії дається оцінка подіям і явищам минулого, які не мають сили й не можуть бути законом для сучасності. Проте слід пам'ятати, що закони складаються на основі того, що вже вивчено. Вони стають обов'язковими для тих, хто має ними керуватися, для розумних людей. Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть. Той, хто не зважає на уроки й суд історії, не рахується з ними, якраз у житті й виявляється невігласом або дурнем.

Прислухайтесь до суду історії, зважайте на його рішення й вирок, бо вони стосуються не тільки минулого, а й вчать добре розуміти сучасне і сприяють прокладанню правильних шляхів у майбутнє.

In the article of the first editor-in-chief of the "Ukrainian Historical Journal" F. Shevchenko was covered a unique vision of the appointment and specialty of a historian associated with the reconceptualization of the old idea of a "court of history". Author advocated the thesis of the moral and professional duty of the historian to observe in the coverage and representations of the past of professional canons. In particular objectivity, impartiality and factual reliability. The article expressed an opinion about the probabilistic and even paradoxical nature of historical knowledge, which does not necessarily correlate with the "laws of historical development", outlined by the canons of "historical materialism".

Keywords: Late Enlightenment rationalism, Ukrainian Soviet historiography, republican narrative, historical tradition, people, new "narodniks" discourse, court of history, M. Hrushevs'kyi, F. Shevchenko.

